

PÓCSI KATALIN

Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében

Voltaire eszméinek számos elemét, s azok hatását a XVIII. századi Magyarországon már ismerjük.¹ A jeles francia filozófus több művét szentelte a tolerancia, a bűn, az igazságosság, illetve az állam és egyház viszonya értelmezésének.² Locke ismeretelméletének alapvető tanán túl – amely szerint az emberi eszmék nem vele születettek, hanem fokozatosan, a tapasztalatok következményeként alakulnak ki – az angol ideológusnak a vallási türelemről szóló levele is alakította ezirányú eszméit. Alapvetően érdekelték az erkölcsök, a különböző szokások, filozófiák viszonylagosságának és az általános igazságnak a mozgatórugói. A fogalmak tanulmányozása révén jutott el oda, hogy az eszmék egyedüli forrása a tapasztalat, míg a természet, a társadalom és a történelem együttesen hatnak az egyénre. A különböző emberi magatartásformák és a viszonylagosság figyelembevételével felismerte, hogy a katolicizmus csupán egy a lehetséges vallások közül, de nem az egyedül üdvözítő hit. Eme gondolata kapcsán a vallási türelem eszmerendszerének központi elemévé vált. Mindenfajta bűn közül a fanatizmust tartotta a leggyűlöletesebbnek. Az intolerancia elleni fellépéseket tanulmányozta Bayle, Locke és Spinoza írásai-ban.³ Az emberi türelemről készített híres tanulmányát (*Traité sur la tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas*, 1763.) számos nyelvre lefordították.⁴ Az állam, az egyház, az erkölcsök és a tolerancia gondolata foglal-

¹ BARANYAI László: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században*. Bp. 1920; BENEDEK András: *A francia szellemesség a XVIII. században*. Bp. 1936; BIRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976; FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon*. In: „Sorsotok előre nézzétek” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Tanulmányok. Szerk.: KÖPECZI Béla, SZIKLAY László. Bp. 1975. 183–200; *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. I–II*. Szerk. BENE Ede. Bp. 1971. illetve 1975.

² Az igen gazdag Voltaire-szakeredelemből csupán néhányra hivatkozunk: POMEAU, René: *La religion de Voltaire*. Paris, 1956; POMEAU, René: *L'Europa des Lumières*. Paris, 1966; LUDASSY Mária: *Voltaire, a tolerancia intoleráns apostola*. In: *Voltaire válogatott filozófiai írásai*. Bp. 1991.

³ Bayle-ről: *A korai francia felvilágosodás*. Összeállította GORLOVICS Tivadar. Bp. 1961. 149–151; Spinozáról: BOROS Gábor: *Spinoza és a filozófiai etika problémája*. Bp. 1997; Lockere: STEPHEN, Leslie: *History of English Thought in the XVIIIth Century. 1–2*. New York, 1927.

⁴ A Calas-perről: RÉZ Pál: *Voltaire világa*. Bp. 1981. 298–313.

koztatták az *Essai sur les mœurs* című művében, amelynek egyes részleteit Lázár János latinra fordította.⁵

Mielőtt rátérnénk a Lázár-fordítás érdemi tárgyalására, szólnunk kell a korabeli Erdély és a vallás viszonyáról, a történelmi körülményekről, s ezen belül a vallás szerepéről az erdélyi korai felvilágosodás korában. Az állam és a vallás szemszögéből meghatározó, hogy már a megelőző században az állam egyetlen vallás uralmát igyekezett a határain belül biztosítani, miközben a többi felekezet szigorú korlátok közé szorult. Az államvallás egyeduralmi tendenciáját szigorú korlátozás és állandó elnyomás kísérte. A 17. századi eljárások, a kínpad és a gályarabság alkalmazása, a fizikai tönkretétel azonban már az állam belső és nemzetközi pozícióját veszélyeztette, ezért eszközeik némileg módosultak a korai felvilágosodás időszakában. III. Károly uralkodói terminusát is alapvetően a katolikus államvallás uralma és a protestánsok visszaszorítása jellemezte. Az uralkodó 1714-es pátensében felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt az 1681-es rendelkezések tilalma ellenére újrakezdték. Az 1714–1715. évi országgyűlésen megtörtént az összecsapás a katolikus többség és a protestáns kisebbség között, akiket Okolicsányi Pál, Ráday Pál és Vay László vezetett. 1715. június 15-én szentesítette az uralkodó a pozsonyi országgyűlés törvényeit, amelyek közül a 30. tc.-ben megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen, valamint katolikus–református–evangélikus vegyesbizottságot küldött ki a bajok orvoslására. A protestáns vallásügyet tekintve jelentős esemény köthető az 1731. március 21-i dátumhoz, amikor III. Károly rendeletben (Carolina Resolutio) szabályozta a protestáns vallásügyet. A rendi törvényhozás megkerülésével, csupán rendeleti úton szabályozták a vallásügyet egészen a türelmi rendeletig tartó érvénnyel. A rendelet kimondta, hogy az articuláris helyeken kívül élő, nem katolikusok az illető hely katolikus plébánosától függenek. Az aposztázia, a katolikus hit elhagyása büntetendő, a vegyes házasságok kizárólag katolikus lelkész előtt köthetők meg. Szabályozta azt is, hogy a katolikus ünnepeket külsőleg a nem katolikusok is kötelesek megünnepelni. A rendeletnek titkos pontjai is voltak, amelyek értelmében protestáns nem kaphatott állami hivatalt.⁶ Három évvel később, 1734. október 20-án III. Károly kiegészítette még eme rendeletét azzal, hogy a református és az evangélikus egyházaknak egyaránt 4–4 szuperintendencia felállítását engedélyezi (II. Carolina Resolutio). Itt jegyzendő meg, hogy Mária Terézia trónra lépte után protestáns küldöttségek többször is jártak Bécsben, de meghatározó eredményt nem tudtak elérni. Tény azonban az, hogy az állam a vallási küzdelmek fékezése helyett inkább erőszakot alkalmazott, amely mindkét oldalon torzulást eredményezett. Mindez katolikus részről kontraszelekcziót, a protestáns oldalon pedig provincializmust vont maga után.⁷ Mária Terézia 1753. augusztus

⁵ TOLNAI Gábor: *Lázár János, a magyar Voltaire-fordító* – 18. századi irodalmunk kérdéséhez. In: Uő: *Évek-századok*. Bp. 1958. 166–179.

⁶ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 82.

⁷ Uo., 88.

30-án rendeletben szólította fel a magyarországi katolikus megyéspüspököket, hogy igehirdetéssel és oktatással, s ne erőszakos eszközökkel térítsék katolikus hitre a protestánsokat. Érdeemes itt még kitérni arra, hogy II. József szerint a vallási türelem annyit jelentett, hogy az egyén hivatalban alkalmazható, és élhet állampolgári jogaival, amennyiben alkalmas arra. Mária Terézia nem helyeselte sem az üldözést, sem a közömbösséget a vallás terén, s fiát óva intette a tolerancia gondolatától, amely végső romlásba döntené a Monarchiát.⁸ A magyarországi protestánsok elnyomásáról két mű is megemlékezett. Bél Mátyás és Bahil Mátyás egyaránt ecsetelte az üldözöttek nehézségeit.⁹ A katolikus restaurációt képviselte a korban Padányi Bíró Márton, veszprémi püspök, aki *Enchiridion de fide* (1750) című művében a teljes hazai protestáns hívek fizikai megsemmisítésének a gondolatát vetette fel. A könyvet Mária Terézia betiltotta, de Padányi Bíró még ezután is tovább folytatta a lelkészek üldözését.¹⁰ Végül Debrecen városában szétválasztották a világi és egyházi igazgatást, amelyet az érdekeltek a katolizálási momentum megnyilvánulásaként értelmeztek, s végrehajtását egészen 1763-ig meggátolták. Ismeretes, hogy Mária Terézia az 1760-as évek elején még figyelembe vette Barkóczy érsek javaslatát a protestáns vallásgyakorlat, illetve az iskolázás és az irodalom korlátozását illetően. Ezidőtájt a Monarchia központi kormányzata már felülemelkedett a vallási elfogultságon. Egyre inkább felvilágosult abszolutista nézeteket vallottak magukénak. A nem katolikusokat leszorító egyházpolitika kirívó eseteket produkált olykor még a szűk családi körön belül is (Gr. Bánffy Dénes esete).¹¹ Mária Terézia előtt Kollár Ádám volt az, aki egy átfogó, új rendezést szorgalmazott, ugyanis véleménye szerint abból kell kiindulni, hogy a protestánsokra vonatkozó tilalmak jórészt helytelenek és elavultak. Javasolta, hogy az uralkodónó pántensben helyezze védelem alá a protestánsokat és a görögkeletieket, s megyei szinten nyissa meg a közhivatalokat előttük.¹²

A korszak másik alapvető jellegzetessége, a Habsburg-ellenesség folyamatként, több csomópontban csúcsosodott ki. E folyamat során vált jelképpé az erdélyi múlt vállalása, amelynek fő képviselőit és védelmezésére vállalkoztak

⁸ A teréziánus vámpolitika hatásáról: Uo., 87–89.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo., 88.

¹¹ Gróf Bánffy Dénes 1767-ben előbb a királynő jóváhagyásával pénzért lemondott a lányáról a felesége javára, majd ugyanazon évben a királynő és Bajtay Antal segédletével katonai karhatalmat kapott arra, hogy gyermekét Bécsbe vigye és ott erőszakkal katolizálásra bírja. Az esetről lásd: SZILÁGYI Ferenc: *Gróf Bánffy Dénesné és leánya*. In: *Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században*. Bp. 1874; Az esetet idézi: KOSÁRY: *Művelődés...* 386.

¹² Mária Terézia a protestánsok viszonyáról: RAVASZ Boriska: *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében, 1760–1780*. Bp. 1935; ZOVÁNYI Jenő: *Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban*. Bp. 1909; A protestáns egyháztörténet összefoglalása: BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959.

az erdélyi protestánsok. A régi erdélyi múlthoz ragaszkodást fejezték ki, s tették ezt a legkülönbözőbb formákban. Így a „náj módi” elítélések (Apor Péter esetében) és az erdélyi viseletek őrzések.¹³ A magyar múlt féltése mutatkozott meg az elfranciásodott Erdélyben az öltözet és a vallás védelme mellett Bod Péternek „A Kegyes Olvasóhoz” intézett előszavában, amellyel *Magyar Athenas* című művét vezette be.¹⁴ Tény, hogy a francia nyelv használata olykor kifejezetten előnytelennek bizonyult.¹⁵ A valláshoz, a magyar nemzeti viselethez és az anyanyelvhez való ragaszkodás különösen tanulságosak, ugyanis ezekben fejeződtek ki a leginkább a Habsburgoktól való távolodást óhajtó igények.¹⁶ Látható az is, hogy a régi Erdély vallásáért folytatott küzdelem egyben a régi Erdély emlékeihez, a magyar múlthoz való ragaszkodást is interpretálta. E ponton kapcsolható ide Voltaire *Essai sur les moeurs* című írása,¹⁷ illetve az abból latin nyelvű részleteket tartalmazó Lázár-kézirat. Voltaire szépirodalmi, történelmi és filozófiai művei Bécsben, Magyarországon és a peregrinációt járt erdélyi körökben hamar elterjedtek. A protestánsok és a janzenisták szinte teljesen adaptálták Voltaire-nek az angoloktól átvett nézeteit a toleranciáról. Voltaire a történelmet az ember és fejlődése szempontjából vizsgálta, s az erkölcsöket a felvilágosodás eszméi alapján ítélte meg. Miközben megírta tanulmánykötetét az erkölcsökről – amely a filozófiai történetírás kiindulópontja lett – irodalmi eszközökkel igyekezett felkelteni a történetiség iránti érdeklődést. Az *Essai sur les moeurs* című művében egy összefoglaló fejezetet szánt a középkori Magyarországnak. A kelet-közép-európai államok közül különösen a lengyel és a magyar fejlődés közös sajátosságainak tartja a király és a nemesség között kialakult viszonyt. Érdeklődött a magyar királyság eredete iránt, s a francia kapcsolatok miatt is figyelmet szentelt az Anjouk magyar királyságának. Dicsérte a zsarnokság elleni fellépést (Hunyadi László kivégzése után a magyarok bosszúja), s megjegyezte, hogy a szabad népeknél a zsarnokság nem marad büntetlenül.¹⁸ Voltaire-t a történelem nem önmagában érdekelte, hanem a kelet-közép-európai fejlődéssel és eredményeivel kapcsolatban, s különösen a Habs-

¹³ APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: *Magyar emlékiratok 16–18. század*. Vál., szövegmond., jegyz., BITSKEY István. Bp. 1982. 585–694.

¹⁴ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Vál., sajtó alá rend., jegyz. és utószó: TORDA István. Bp. 1982. Előszó.

¹⁵ Hermány Dienes József így vélekedett a franciás egyoldalúságról, s annak gyakorlati hátrányairól: „... elég nagy tanácstalanság is volt a regnans nemzetnek nyelvét megvetni.” Idézi: TOLNAI: *i. m.* 214.

¹⁶ BÍRÓ Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához.)* = ItK 1984. 5–6. sz. 558–577.

¹⁷ A fordítás alapjául szolgáló Voltaire-mű teljes címe a következő: *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu' à Louis XIII.*

¹⁸ Voltaire és a magyar történelem viszonyáról lásd: KÖPECZI Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*. Bp. 1985. 356–372.

burg-ház hatalmának alakulása szempontjából. 'Liberté'-n az állami függetlenséget és a sajátos politikai rendszert értette, s ugyanakkor elítélte I. Lipót elnyomó politikáját és helytelenítette a protestánsok üldözését. Felismerte azt is, hogy a magyarok és az erdélyiek gyengeségük folytán a Habsburgok és a Porta közötti állandó alkalmazkodásra kényszerültek. Az elmaradottság és a háborúk miatt tragikusnak ítélte az itt élők sorsát, s úgy vélte, hogy a magyar nép a legszerencsétlenebb az összes felsorolt közül.¹⁹ Az *Essai* alaphangját a jellemzés és a bírálat határozta meg; élesen és ironikusán szólt említett művében az egyházzról, miközben a katolicizmust „buta rajongás”-nak nevezte. A magyar korai felvilágosodás Voltaire-képét azonban ennek ellenére sem értelmezhetjük egyértelműen egyházellenesnek. Sőt alapvetően elkülöníthető egy korábbi változata a Voltaireről alkotott képnek, amely a megkövesedett előítéletek és a felekezeti türelmetlenség ellenfelét mutatta be. Abból a tényből kiindulva, hogy Voltaire gondolkodásának egyik lényeges eleme volt az a Montaigne-től eredő tan, amely szerint semmi sem bizonyos, tehát a fanatizmusnak nincsen létjogosultsága, s így az üldözöttek és elnyomottak védelmére kell törekedni. A Habsburgokkal szembehelezkedő erdélyi gondolkodók ezért is fogadhatták szívesen a vallási türelmet hangsúlyozó, vagy éppen a katolicizmus ellen vádakot emelő gondolatokat.

A magyarországi Voltaire-recepció kutatások már megállapították, hogy a francia szerző írásait 1750-től olvasták rendszeresen a hazai érdeklődők.²⁰ Ismeretes az is, hogy Voltaire drámái 1759-ben fellelhetők voltak egy magyar katolikus arisztokrata könyvtárában.²¹ Vörös Imre pedig felhívta a figyelmet egy 1764-ben keletkezett episztolára (*Lettre a M. de Voltaire ou Plainte d'un hongrois*).²² Egy másik érdemleges adat szerint a piarista szerzetes, Benyák Bernát 1769-ben fordította le magyarra a francia szerzőnek a himlőoltás szükségességéről szóló gondolatait (*Sur l'insertion de la petite vérole*).²³ Eme tárgykörbe kapcsolódik bele Lázár János is akkor, amikor franciából latinra fordítja az *Essai* egyes részeit. Voltaire ezen művét emlegette Bessenyei György is 1778-ban, *A magyar nézőben*²⁴ nem kevésbé híres mű társaságában, mint Dom Joseph Vaisette történeti földrajza.²⁵ Voltaire történetírásának alap-

¹⁹ Idézi: KÖPECZI: *i. m.* 370. Voltaire művét lásd: *Oeuvres complètes de Voltaire. XIII.* Paris, 1877. Firmin-Didot. 765.

²⁰ VÖRÖS Imre: *Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása.* = ItK 1979. 2. sz. 160.

²¹ FERENCZI László: *Voltaire a XVIII. századi... i. h.* 183–200.

²² VÖRÖS Imre: *Lettre à M. de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois (1764).* Texte publié par —. Bp. 1987. 57.

²³ VÖRÖS Imre: *Benyák Bernát... i. h.* 159–161.

²⁴ BESSENYEI György: *Prózai munkák (1802–1804).* Sajtó alá rend. KÓKAY György. Bp. 1986. Itt jegyezzük meg, hogy az *Essai* hatását Bessenyei történeti jellegű munkáiban Penke Olga elemezte. Lásd: PENKE Olga: *Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása* (Dom Joseph Vaisette történeti földrajza). = ItK 1991. 1. sz. 25–41.

²⁵ Vaisette művének a címe: *Géographie historique, ecclesiastique et civile, ou description de toutes les parties de Globe terrestre, enrichie de cartes géographiques,* par dom Joseph VAISSETTE. Paris, 1755.

vető elemeit Ferenczi László részletezte,²⁶ aki szerint a szerző toleranciája politikai eredetű és jellegű, s mindemellett elengedhetetlennek tartja a vallási türelmet, amelyből következően osztozik ezen gondolataiban Grotiusszal.²⁷ Voltaire szépirodalmi, történeti és filozófiai művei Bécsben, Magyarországon és a külföldet járt erdélyi körökben hamar elterjedtek. Azt, hogy miképpen konkretizálódott mindez a gyakorlatban, egy adott példán, Lázár János kéziratban maradt Voltaire-fordításán szemléltetjük a következőkben.

Az előzmények felvázolása után rátérve a Lázár-kézirat bemutatására, a mű teljes címe a következő: *Excerpta quaedam Pulcherrima Lectu ex Voltaire Essay sur l'Histoire Generale Tomis 2do et 1mo ab Excell[entissi]mo ac Ill[ustrissi]mo D[omine] Joanne Comite Lázár*. A fordítás 1941-ben került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába, amelynek Quart. Lat. 2659. számú jelzetén található a 62 számozott, negyedréte-alakú levelet tartalmazó kézirat, amelynek címlapján megtalálható a fordítás alapjául szolgáló Voltaire műre történő utalás is.²⁸ A kézirat egy bejegyzése szerint²⁹ mind a fordítás, mind a másolat ugyanabban az évben, 1761-ben keletkezett. A másolat elkészítése Mósa László munkája volt.³⁰ Lázár János Voltaire műve első két részéből összesen tizenkét fejezetet fordított le.³¹ A kézirat tematikája szerint először a II. rész anyagából egy fejezetet (De

²⁶ FERENCZI László: *Voltaire a XVIII. századi... i. h.* 183–200.

²⁷ Uo. 193.

²⁸ Voltaire művének teljes címe a következő: *Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. Ez a cím a Voltaire-mű második kiadása, ugyanis az első editio még *Essai sur l'histoire universelle* (Dresde, 1754–1758) címen jelent meg.

²⁹ A Lázár-fordítás 5/b levele szerint „A[nn]o 1761. translata e Gallico in latinum die 13tia Aug[usti] ab Excell[entissi]mo D[omino] Comite Joh[anne] Lazar L[i]bero] de Gyalakuta et descripta die eod[em] a L[adis]lao M[ósa] I[uniare] de S[sáros-berkesz].”

³⁰ Mósa László (1710–1775) Belső-Szolnok megye főjegyzője, majd főbírája, később több megye táblabírája. Több helyen együtt dolgozott Lázár Jánossal.

³¹ A Lázár-által lefordított fejezetek címei a következők:

– AVANT-PROPOS, qui continent le plan de cet ouvrage, avec le précis de ce qu'étaient originairement les nations occidentales, et les raisons pour lesquelles on commence cet Essai par l'Orient,

– De l'Italie et de l'Eglise, avant Charlemagne. Comment le christianisme s'était établi. Examen s'il a souffert autant de persécutions qu'on le dit,

– Origine de la puissance des papes. Digression sur le sacre des rois. Lettre de S'Pierre à Pèpin, maire de France devenu roi. Prétendues donations au saintsiège,

– Etat de l'Eglise en Orient avant Charlemagne. Querelles pour les images. Révolution de Rome commencée,

– Charlemagne, empereur d'Occident,

– De la religion de temps de Charlemagne,

– Louis le faible, ou le débonnaire, déposé par ses enfans et par des prélats,

– État de l'Europe après la mort de Louis le débonnaire ou le faible. L'Allemagne pour toujours séparée de l'empire franc ou français,

Supplicio Templariorum et extinctione hujus Ordinis) ültette át latinra, majd ezt követték az első rész fejezetei (V, VI, VII, IX, XII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX, XX). A fordítások közül hat fejezet Voltaire teljes szövegét adja latinul (II/LIV, és az I/V, I/VI, I/VII, I/XII, I/XX), míg a többi fejezet (I/IX, I/XIV, I/XV, I/XVI, I/XVIII, I/XIX) csupán részleteket mutat be a francia eredetiből.³² A fordítás során Lázár olykor kihagyott néhány oldalt, de mindig azokat, amelyek egyháztörténeti szempontból érdektelenek voltak.³³ Ezt a szándékát írásban, külön is jelezte a lap alján „Nihil in hoc Capite ad Historiam Ecclesiasticam”. Meghatározó az, ahogyan Lázár megszerkesztette a művét, s fordítását az eredetileg a II. részben található, a templáriusokról szóló rész átültetésével kezdte.

Az *Essai* keletkezéstörténetének áttekintése kapcsán abból a tényből indulhatunk ki, hogy Voltaire számottevő érzékenységgel viseltetett a változások iránt, amelyek a népek életében bekövetkeztek, s írt a szokások instabilitásáról, a különböző hiedelmekről, kulturális jelenségekről. Kutatta azt is, hogy felfedezhető-e egyáltalán valami állandóság a történelemben? Voltaire számára a történelem mozgatórugója az emberi szellemben működik, amelyet elvek és néhány kivételes egyéniség stimulál. Hangsúlyozta a dokumentumok jelentősége mellett a források kritikával kezelendőségét. Az *Essai*-ben az egész emberiség történetét kívánta végigkísérni. A mű készülteiről az első célzást az egyik, Nagy Frigyeshez, 1741. június 1-jén írott levelében találjuk, amelyben többször utal arra, hogy elmerült a történelem tanulmányozásában. Az elkövetkező években elmélyülten dolgozott a művén, s 1742 nyarán már összeállított egy kéziratot. A negyvenes évek első felében készült részek azonban már inkább vázlatok voltak. S bár 1745–1746-ban már részleteket publikált belőle a *Mercure de France*-ban, a mű mintegy harminc éven át készült, többször is átdolgozta azt, s még 1778-ban, a halála előtti hónapokban is korigálta. Az *Essai* keletkezéstörténete igen komplikált, sok editio princeps volt. Azt, hogy mi volt az, s mi nem, talán nem ennek a dolgozatnak kell eldöntenie, viszont úgy véljük, hogy lehetőség szerint meg kell keresni azt a kiadást, amely a fordító, Lázár János előtt volt. Voltaire e művét 1758-ban újra átdolgozta, amelyet Cramer adott ki 1761-ben, s még ebben az évben tizenhat új fejezettel bővítette ki az addig elkészült részeket. A Lázár-kézirattal való összevetés kapcsán kiderült, hogy ez az 1761-es kiadás szolgált alapjául a fordításnak. Az egybevetésről és a fordítástechnikáról a későbbiekben szövegek. Az *Essai* 1761-es kiadásáról el-

-
- Des Normands, vers le neuvième siècle,
  - De l’Espagne et des musulmans maures, aux huitième et neuvième siècles,
  - De l’empire de Constantinople, aux huitième et neuvième siècles,
  - De l’Italie; des papes; du divorce de Lothaire, roi de Lorraine; et des autres affaires de l’Eglise, aux huitième et neuvième siècles.

³² Az *Essai*-ről lásd: TRENARD, Louis: *La place de Voltaire dans l’historiographie française*. In: *Kwartalnik historii nauki i techniki rok. XXIV*. Warszawa, 1979. 509–522.

³³ Nem fordította le például a Kínáról, Egyiptomról, a misztériumokról, a görög szektákról, Bacchusról, a mágiákról, Saulról, Józsefről írott részeket.

mondható az, hogy a kibővített fejezetek a keleti égtájokról, a középkori erkölcsökről, illetve Amerikáról szóltak többek között. Az *Essai*-be még 1775-ben, sőt 1778-ban is újabb addíciók kerültek. Az elhúzódo munkálatokat indokolja az is, hogy az *Essai* elkészítése több nehézséget is magában foglalt, amelyekkel a nagy erudícióval rendelkező Voltaire is szembesült. S bár mások is próbálkoztak már egyedül világtörténelmet írni (Dom Calmet, l'abbé Claude Lambert), Voltaire szerényen csak „*Essai l'histoire générale*”-t adott. Az emberi történések birtokában visszautasította a valószínűtlennek tűnő érveket és jelenségeket, de tudatában volt annak, hogy ami valós, igazi, az nem mindig valószínű. Véleménye szerint a különbözőségek, az eltérő szokások ellenére azonban az emberi természet alapvetően mindenhol egyforma. Voltaire az *Essai* írása során nem volt aprólékosan eruditus, s ha előfordultak is kisebb tévedések a műben, ritkábban követte el azokat, mint elődei. Voltaire műve elkészítéséhez sokat olvasott, fokozatosan gyűjtötte az anyagot, s marginális jegyzeteiből is kitűnik, hogy felhasználta Claude Fleury *L'histoire ecclésiastique*-ját, s Labbé *Sacro sancta conciliáját*. Voltaire az *Essai*-ben az egész emberiség történetét kívánta végigkísérni, s a források kritikával kezelendősége mellett szükségesnek és elengedhetetlennek tartotta a történelmi horizont kibővítését, amely a földrészek, s a vallásos élet különbözőségét is magában foglalta. Többször változott a mű címe is. 1753-ban még *Abrégé de l'histoire universelle* volt a címe (Jean Néaulme publikálta), később az *Essai sur les mœurs* címet kapta. Voltaire felfedezte a történelem emancipatorikus funkcióját, s annak missziós jellegét. Elődei összekeverték például a királyok történetét Franciaország történetével. Az *Essai*-ben Voltaire nem vetette el a „*histoire événementielle*”-t, de a szövegben nem rejtette el személyes kíváncsiságát az erkölcsök változásáról a különböző történelmi periódusokban. A szokásokból indult ki (pertant des usages), s felfedte az emberek szellemét. Válogatásai nem voltak ártatlanok („*Ses selections ne sont pas innocentes*”), a múltat saját filozófiáján látta, s kiválasztotta azokat az eseményeket, amelyeket jellemzőnek vélt. Elgondolása szerint minden ember magán viseli a múltját, mesék és mítoszok továbbvivője. A tradíció által továbbított részletes mítosz azonban nem vált a megismerés megfelelő módszerévé. Ugyanakkor a tradíciót nem lehetett kétségessé tenni, noha a hagyomány emberei (pl. Bossuet) védelmezték azt. Voltaire hatását nehéz felmérni, koronként változott. Mindenesetre az *Essai* publikálása után a történelem nem kompiláció, nem hagiográfia, s nem moralizáló elbeszélés.

Visszatérve a Lázár-fordításra, tanulmányozása egyértelműsíti irányát és válogatását, s azt, hogy a protestánsok és az uralkodók közötti harc aktuális üzenetén túl felfedezhető benne még az a párhuzam, amely a templomos rend lovagjainak sorsa és a 18. századi erdélyi protestánsok helyzetének elemzésekor válik világossá.³⁴ Ez indíthatta Lázárt arra, hogy művét úgy szerkessze, amiként

³⁴ A császárság és pápaság harcáról, a templomos rendről lásd: *A középkori intézmények bomlása és a renaissance*. Írták: CSUDAY Jenő és SCHÖNHERR Gyula. In: *Nagy képes világtörténet*. Szerkesztette MARCZALI Henrik. Bp. 1904. 1–48.

az eredeti francia szövegben a II. kötetben található templomos rend lovagjainak történetével indította fordítását. Ezzel a kiemeléssel is hangsúlyozta alapcélját, a fentebb már említett párhuzamot. A kérdéskör és a párhuzam tanulmányozásához abból a tényből indulhatunk ki, hogy a világi és az egyházi történelem a középkor kezdete óta különös hangsúlyt kapott akkor, amikor a császárság elleni küzdelemre került sor. Ugyanakkor kitűnt, hogy a legmagasabb jogi hatalom egyúttal a legnagyobb világi hatalom is, s az egyház volt az, amely a legjobban kifejezte a megelőző századok eszményét. Az egyházi jogtudomány törvénykönyvének felfogása szerint (Decretum Gratiani) a pápa a keresztény népek szellemi fejedelme. Gratianus kortársa, Irnerius – a bolognai egyetemen jogot tanított – hallgatói előtt a császárság védelmére kelt. Tanulmányaik befejezése után ezek a hallgatók lettek a fejedelmi hatalom védői a pápai hatalommal szemben. A császárok figyelembe vették és preferálták a római jogot, amely azon túl, hogy emelte hatalmukat, függetlenítette is őket a pápaság hatalma alól. Kitűnt ebben II. Lothar császár, aki a római jog tudorait lovagokká avatta. A templárius rend megsemmisítésének szorgalmazása már IV. Fülöp nevéhez fűződik, akinek eme követelése kényes helyzetet teremtett a pápára nézve. A templomos lovagok rendje clairvauxi Bernát ajánlása, s az egyháznak tett szolgálatai folytán elnyerte a pápaság támogatását, s egyre nagyobb teret és befolyást nyert az európai országokban. Különösen nagy népszerűsége tettek szert Franciaországban, ahol kiterjedt birtokokat szereztek. Korábban a templomosok kizárólag lovagrendet képeztek, s az egyházi ténykedést lelkészek végezték, akik némely ideig a rend szolgálatában álltak. Később az egyházi ügyeket a rend maga végezte, s egy független egyházi társaság formájában a pápa fennhatósága alá kerültek. Ez sok viszályra adott okot a püspökök és a lovagrend között, amely végül eltért eredeti hivatásától, s olyan testületté vált, ami a világi érdekeket alaposabb figyelemmel kísérte az egyháziaknál. Többször összeütközésbe kerültek az állammal is. A rend bajait növelte a keresztes hadjáratok szerencsétlen kimenetele is. Azzal arányosan váltak kellemetlenné a francia királyságra nézve, ahogyan megnövekedett a függetlenségi érzetük, s önállóságuk. Végül IV. Miklós pápa (1288–1292) arra a gondolatra jutott, hogy a templomos rendet egyesíti a johannita lovagrenddel. IV. Fülöp, aki a lovagrendet régtől fogva gyűlölte, Molay Jakab nagymestert több lovagjával elfogatta, javaikat lefoglalta, sőt erre ösztönözte a többi fejedelmet is. IV. Fülöp nem kímélte a pápát sem, akit hanyagsággal és részrehajlással vádolt a vallási ügyek tekintetében, sőt a templáriusok esetében azzal is, hogy megvesztegetett általuk. Mindez odáig vezetett, hogy a tours-i parlament 1308. májusában kárhóztató ítéletet mondott a templomosok fölött, s ezzel akart a pápára hatást gyakorolni. V. Kelemen több lovagot kihallgatott, akik beismerték, hogy eltértek az egyház tanításától, bűnösök, s vallomásuk alapján kérték a feloldozásukat. Ezután V. Kelemen pápa kimondta, hogy a lovagrend fölött egyetemes zsinat fog határozni, s ennek megfelelően két eljárásra kerítették sort. A lovagok személyes ügyeinek vizsgálatát a püspökök és inkvizítorok végezték, míg a lovagrendet magát a pápa által kiküldött bizottság vizsgálta. Végül a XV.

egyetemes zsinaton (1311. október 16.) tárgyalták a templomosok ügyét, amelyben megoszlott a bizottság véleménye. A többség nem tartotta igaznak az egész rend bűnösségét, amelynek teljes felszámolását igazságtalannak tartották, sőt úgy vélték, hogy szükség van a templomos rend védelmére, illetve arra, hogy joguk legyen az önvédelemre is. A bizottság kisebbsége azonban a rend azonnali eltörlését, s a további védelem megszüntetését mondta ki. A pápa 1312. februárjában a zsinattal egyetértve kimondta, hogy a templomosok rendje apostoli, s nem bírói hatalom által azonnal megszüntetendő. A „Vox in excelso” bullájában eretneknek mondta ki őket, személyüket pedig feleslegesnek ítélte az eredeti küldetésükre, a Szentföld védelmére nézve. A templomos rend történetének utolsó szakaszát összegezve elmondható, hogy mihelyt a Szentföld ügye elveszett, a rend bukása kikerülhetetlenné vált, hivatása véget ért. Bukásuk azt is jelzi, hogy Franciaország erejét és lelkesedését hazai célok megvalósítására szánta, s a templárius rend IV. Fülöp áldozatává vált. A nép is áldozatnak tekintette a lovagokat, akikért Isten bosszút állt, ugyanis mind a király, mind a pápa meghalt még Molay Jakab nagymester kivégzésének az évében.

Eme lényeges kitérő után, ismételten feltehető a kérdés a Lázár-fordítással kapcsolatban, hogy miért éppen e részt fordította le elsőként, s kezdte vele művét Lázár János!? A kérdésre a választ a megbízható és harcos rend kíméletlen megsemmisítésének és az erdélyi protestánsok 18. századi helyzetének párhuzama adja meg. Az igazi talány azonban az, hogy a hatalom hogyan élt vissza egy olyan renddel, amely túl erőssé vált, s a hatalmát veszélyeztette. Valószínű, hogy innen indult el Lázár érdeklődése Voltaire műve iránt, s nem annyira az intolerancia, mint inkább a császár és az egyház hatalmi viszonyának alakulása, s az a sajátos helyzet, illetve szempont határozta meg az általa lefordított fejezeteket, amelyek eme ellentét korabeli aktualitását indokolták. Ismeretes, hogy a 18. századi protestáns teológiai és kegyességi irodalom szembefordult a vallási fanatizmussal és a dogmatizmus merevségével, s azt a fajta kegyességet preferálta, amely a racionalizmus nevében értelemmel és okossággal teljes. S bár a század második felében már nem került sor halálos ítéletekre a protestánsok ügyében, de elvesztették templomaikat, az oktatással kapcsolatban korlátozták a jogaikat, s szigorúan megrostálták azt, hogy külföldi tanulmányútkjükről mely könyveket hozhatnak haza a protestáns ifjak. Így a magyar protestánsok érzékenyen reagáltak minden sérelemre, márcsak a megelőző időszak üldözései miatt is, s helyzetük csak akkor javult, amikor Mária Terézia uralmának utolsó éveiben II. József vette kézbe az ügyek irányítását. A Lázár-fordítás alapkoncepcióját tekintve válogatása és szerkesztése révén az egyházi és világi hatalom egymáshoz való viszonyát taglalja. A fordítás szerint az állam és egyház elkülönítendő egymástól, valamint kívánatos az, hogy az egyház törvényei érvényesüljenek az állam törvényes keretei között. Lázár a rendelkezésére álló szöveget e sajátos szempontot érvényesítve használta fel. Szelekciója közben érdemes szemponjtjai közül az egyik az volt, amire koncentrált az anyag összeállításakor, a másik pedig az, amit nem fordított le. A fordítás módszerét a következő példák szemléltetik:

I. Voltaire-nél:

„Tandis qu'ils goûtaient le fruit de leurs travaux, ainsi que chevaliers hospitaliers de Sain-Jean, l'ordre teutonique, formé comme eux dans la Palestine, s'emparait, au treizième siècle, de la Prusse, de la Livonie, de la Courlande, de la Samogitie.”³⁵

Lázárnál:

„Interea donec hi utebantur fructu laborum suorum, juxta ac Equites Hospitalarii S. Ioannis. Ordo Teutonicus institutus veluti ipsi in Palestina subjecit sibi saeculo 13tio Prussiam, Livoniam, Curlandiam, et Samogitiam.”³⁶

II. Egy másik Voltaire-idézet szerint:

„La rigueur des impôts, et la malversation de conseil du roi Philippe-le-Bel dans les monnaies, excita une sédition dans Paris. Les templiers, qui avaient en garde le trésor du roi, furent accusés d'avoir eu part à la mutinerie; et on a vu déjà que Philippe-le-Bel était implacable dans ses vengeances.”³⁷

Lázárnál:

„Rigor tributorum et mala fides Consilii Regis *Philippi Pulchri* circa rem monetariam excitavit Parisiis seditionem. Templarii Thesauri Regis custodes accusabantur, participes esse seditionis; et jam visu est *Philippum Pulchrum* implacabilem fuisse in suis vindictis.”³⁸

A példák bemutatásának sorát még folytathatnánk, de Lázár fordítástechnikájáról e kiragadott részletek alapján is elmondható, hogy lelkiismeretesen és pontosan tolmácsolta az eredeti szöveget, s ez jellemző műve egészére is. Stílusalkalmazkodik a francia mondatok kifinomultságához és szabatoságához. Válogatásával – sajátos szempontja révén – önálló művet hozott létre. Konceptiója és tanulságai alapján a császárság és pápaság harcának párhuzama a terézianus kor magyar protestáns nemeseinek elnyomtatásával, aktuálissá és alkalmassá vált egy kisebbség, az elnyomottak gondjainak tolmácsolására és rögzítésére akkor, amikor az 1760-as években a felvilágosult abszolútizmus egyre több funkciót vont az ellenőrzése alá. Ugyanakkor nem mellőzhető az a tény, hogy éppen ebben az időszakban alakult ki jó színvonalú és nemzetközileg is elismert magyar értelmiség. Ezen értelmiség igyekezett elvetni a vallási szélsőségeket, a fanatizmust, előítéleteket, s kárhóztatta mindezeket az értelem nevében. A tolerancia gondolatának hangoztatása mellett már egy bensősége-sebb, személyesebb vallásosság térhódítása figyelhető meg. Lázár e művében azonban nincsen szó a hagyományos értelemben vett türelmességről. Őt a politika felől érdekelték a tolerancia feltételei. Meglátása szerint az egyházi és világi hatalom viszonyában elengedhetetlen a belátáson alapuló, türelmes, higgadt

³⁵ VOLTAIRE: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. Tome II. In: *Oeuvres complètes de Voltaire*. Tome XIII. Paris, 1831. Armand Aubrée éditeur. 196.

³⁶ LÁZÁR: *i. m.* 2/b.

³⁷ VOLTAIRE: *i. m.* 196.

³⁸ LÁZÁR: *i. m.* 3/a.

párbeszéd. Mindezek megvalósulása már egy új történelmi korszakban látszik lehetségesnek, akkor, amikor a politikai feltételek és történelmi körülmények elősegítik ezt. Mintegy megerősítésként Lázár utolsó mondatai a francia eredetiből is olyanok, mint amikor véget ér egy világtörténelmi fejezet:

„Descendens hic a Carolo M[agno] primus erat, qui tercenties milliaria progressus est ad agendam coram iudice extraneo caussam, ut scire quaenam amanda uxor sibi sit. Populi jam victimae facti fuerant controversiae hujus. *Ludovicus Pius*, primus exemplo fuit potestatis Episcoporum in Imperatores. *Lotharius Lotharingicus* Epocham instituit potestatis Pontificum in Episcopos. Id ex omni temporum istorum historia colligitur, Societates apud Nationes occidentales paucas habuisse regulas certas, Statuus paucas leges, et has ipsis Ecclesias voluisse dare.”³⁹

A bemutatott, kéziratos Voltaire-fordítás igen időszerű volt 1762-ben, abban az évben, amikor a gyalakuti gróf lefordította. Az erdélyi protestánsok helyzetére való rálátása, helyzetértékelése a korszak politikai eseményei közepette ebben az időszakban volt a legidőszerűbb. A párhuzam felismerése, az elnyomatás történelmi távlatokba való visszavetítése, s a következmények értékelése, mind azt mutatja, hogy Lázár János az 1760-as évek legelején is aktívan gondolkodott az erdélyi politikai helyzetről, bár a körülmények miatt csak kéziratos formában rögzíthette eszméit és meggyőződését a türelmesség szükségességéről. Az egyháziasság háttérbe szorítása, a tudományos diskurzusok lefolytatása, mind a világiasság felé nyitották meg az utat. A fordító szelekciója a világ sokféleségét, többirányúságát is bemutatta. A fordítás tartalma azt mutatja, hogy Lázár Jánosnál elméletileg már megfogalmazódott a váltás szükségessége, amelynek a feltételei egy új történelmi periódusban valósulnak majd meg.

KATALIN PÓCSI

L'interprétation de la relation de l'État et de l'Église reflétée par la traduction de Voltaire de János Lázár

Les ouvrages historiques et philosophiques de Voltaire se répandirent de bonne heure à Vienne, en Hongrie et dans les cercles transylvains qui retournaient de la pérégrination. Dans l'oeuvre de János Lázár, représentant déterminant de l'époque des Lumières précoces de Transylvanie, on peut trouver l'interprétation de quelques ouvrages de Voltaire. Outre l'idée de la tolérance, Lázár fut inspiré par un autre ouvrage aussi qui avait une actualité considérable dans la Transylvanie du XVIIIe siècle. La traduction de quelques passages de l'ouvrage de Voltaire intitulé *Essai sur les moeurs* était actuelle au moment de sa publication, quand la tendance antihabsbourguienne atteignit son faite. Au cours de ce processus devint symbolique l'accentuation du passé transylvain, qui se manifesta dans l'attachement au costume national, à la langue maternelle et à la religion.

Ce volume d'études de Voltaire devint le point de départ de l'historiographie philosophique, et par ses moyens littéraires il éveilla l'intérêt pour l'historisme. A propos de l'image de Voltaire

³⁹ LAZÁR: *i. m.* 63/a. illetve VOLTAIRE: *i. m.* Tome XII. Paris, 1831. 413.

des Lumières précoces hongroises, on peut dire qu'elle n'était pas anticléristique. Les écrits de l'auteur étaient lus régulièrement par les lecteurs hongrois à partir des années 1750. János Lázár ne transposa en latin qu'une partie de l'ouvrage de Voltaire, et sa traduction, achevée en 1761, fut copiée au cours de la même année par László Mósa. Lázár traduisit douze chapitres des deux premières parties de l'ouvrage de Voltaire, et il mit à la tête de sa traduction l'histoire de la Temple, qui était originellement dans la deuxième partie de l'ouvrage. Le calvaire et l'abolition de l'ordre des Templiers montre un parallélisme avec la situation des protestants de Transylvanie au XVIIIe siècle. Il est probable que ce fut le point de départ de l'intérêt de Lázár pour cet ouvrage de Voltaire, et c'est ce qui déterminait les chapitres qu'il choisit pour sa traduction. Selon la conception fondamentale de l'ouvrage de Lázár, l'État et l'Église doivent être séparés l'un de l'autre, et il est à désirer que les lois de l'Église se fassent valoir entre les cadres légitimes de l'État.

À propos de la technique de traducteur de Lázár on peut dire qu'il interpréta d'une manière concise les parties choisies du texte, il n'omit que les parties dénuées d'intérêt du point de vue de l'histoire ecclésiastique. Lázár accentue dans sa traduction que dans la relation du pouvoir ecclésiastique et du pouvoir séculier, il est besoin d'un dialogue réfléchi et tolérant les conditions duquel se réaliseront dans la période historique suivante.